

'בין הכיפה לגלימה' - לימודים אקדמיים בחברה החרדית

אסף מלחי

המגזר החרדי מהווה נדבך יוצא דופן בפסיפס האנושי המרכיב את החברה הישראלית בת-זמננו. מגזר זה מורכב מציבור של קהילות, זרמים ופלגים רבים אשר להם מאפיינים המייחדים ומבדלים אותם מן הציבור הכללי. בשל סיבות דמוגרפיות וכלכליות מתחוללים כיום בציבור החרדי שינויים חברתיים עמוקים המתבטאים, בין השאר, בתחום ההשכלה הגבוהה. המאמר הנוכחי סוקר את הגורמים להשתלבותם של חרדים במסגרות לימודים גבוהים וכן את האתגרים וההישגים של אקדמאים חרדים בשוק העבודה. בנוסף, המאמר מספק הצעה לתוכניות המדיניות החדשות להגברת שילובם של חרדים במוסדות אקדמאים מובילים לצורך הגדלת תרומתם למשק והחברה בישראל.

הקדמה

זה למעלה מעשור ניכרות במגזר החרדי, על גווניו השונים, תמורות עמוקות ביחסו אל עולם העבודה ואל שאלת ההשתלבות במסגרות לימוד גבוהות ומקצועיות. תמורות אלו מתחוללות מסיבות אחדות, המשלימות זו את זו: גידולו הדמוגרפי העצום של מגזר זה, לצד השינויים במדיניות הרווחה של ממשלות ישראל, שינויים שהעצימו את המצוקה הכלכלית והחברתית בציבור החרדי (בן-משה, 2010). בשל כך, משרות מסורתיות וקהילתיות, שהיו נפוצות בעבר, אינן מספקות יותר תעסוקה לנשים וגברים חרדים. היציאה ללימודים גבוהים הופכת להיות נתיב לגיטימי ונורמטיבי לצעירים חרדים המבקשים להשתלב בשוק העבודה המודרני במדינת ישראל. עם זאת, בשל ייחודו החברתי-תרבותי של הציבור החרדי, יש כיום מספר חסמים כלכליים, חברתיים ואחרים המקשים עדיין על השתלבותם המוצלחת של חלק מצעירים אלו במסגרות של לימודים גבוהים (כהן, 2005).

אסף מלחי הוא בעל תואר מוסמך במדע המדינה ותכנון עירוני של האוניברסיטה העברית בירושלים. עבודת התזה שלו עסקה ב'הון חברתי של מתנדבים חרדים בשירות אזרחי'. כיום הוא דוקטורנט במחלקה למנהל ומדיניות ציבורית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. מזה כחמש שנים הוא משמש כרכז תחום מחקר חרדים במינהל המחקר של משרד הכלכלה. מחקריו היישומיים במסגרת זו מתמקדים בבחינת המגמות התעסוקתיות של המגזר החרדי בישראל ומסייעים למקבלי החלטות בגיבוש מדיניות תעסוקה לציבור זה. בנוסף לכך מרכז כחוקר את 'הסמינר הבין תחומי לחקר החברה החרדית' במכון ירושלים לחקר ישראל.

מטרתו של מאמר זה היא לבחון את תרומת הלימודים האקדמיים לשילובם של החרדים בשוק העבודה וכן את החסמים העומדים בפני נשים וגברים חרדים המבקשים להשתלב במסגרות לימודים שונות.

רקע חברתי – סקירת המצב הקיים

ויכוח עז ניטש בין חוקרי החברה החרדית באשר לממדי השינוי ביחסה של החברה החרדית ללימודים גבוהים ומקצועיים. בראשיתו של התהליך, אי-שם לקראת סוף שנות התשעים, הייתה תחושה שהציבור החרדי עומד בפני מפנה היסטורי, חברתי וכלכלי (לופו, 2003) – מפנה שבעקבותיו, כך נראה היה, ישתלבו אלפים רבים של נשים וגברים חרדים במסלולי הלימודים האקדמיים, ובעקבות זאת במקומות עבודה איכותיים. מנגד הצביעו חוקרים אחרים על כך שהגידול הדמוגרפי של האוכלוסייה החרדית והעלייה המשמעותית בחלקו של המגזר החרדי בכלל האוכלוסייה¹ עלולים – מנקודת ראות יחסית – להמעיט את המשמעות של כל שינוי נקודתי שיתרחש בעתיד במסלול האקדמי והמקצועי (כך בן-דוד, 2009). עם זאת, נראה כי ההיקף ההולך וגדל של אוכלוסיית החרדים הפונים ללימודים אקדמאים, כמו גם התרחבות ההיצע של התחומים ומוסדות הלימוד, יש בהם להעיד שחל שינוי מהותי ביחסם של צעירים חרדים למסלולי הכשרה אקדמאיים ומקצועיים.

למרות השינוי, מרבית החרדים פונים בעיקר למוסדות המותאמים לאורח החיים החרדי. מוסדות אלו מגבילים באופן משמעותי את היצע תחומי הלימוד הנגישים כיום לציבור זה המעוניין בלימודים גבוהים. יש בכך כדי להעיד כי על אף הרצון להשתלב במעגל התעסוקה ובאקדמיה בישראל, מרבית בני הקהילות החרדיות דבקים בבידול החברתי שבו הם מצויים זה מאות בשנים (פרידמן, 1991). מחקרים שונים מלמדים כי למעלה מ-90% מהסטודנטים החרדים לומדים במוסדות המותאמים לאורח החיים החרדי שבהם מתקיימת הפרדה בין נשים לגברים (מלחי, 2012). בנוסף, מגמת הלימוד הנוכחית משקפת יחס פרגמטי ואינסטרומנטלי בעיקרו של מרבית הסטודנטים החרדים לעולם ההשכלה הגבוהה, ולא על שינוי ערכי לגבי החשיבות העליונה שהם מייחסים ללימודי הקודש בהשוואה לכל תחום לימוד אחר. כלומר, הפנייה ללימודים אקדמיים נעשית בעיקר בשל צרכים כלכליים ובשל צורכי הפרנסה ולא בשל סקרנות אינטלקטואלית כזאת או אחרת. עם זאת, ברור שצעירים חרדים רבים מבינים, יותר מאשר בעבר, כי ללא הכשרה מקצועית או לימודים גבוהים סיכוייהם להשתלב במסגרות של לימודים הישראלים יישארו נמוכים. לכן מספר החרדים המשתלבים במסגרות של לימודים גבוהים הולך וגדל באופן משמעותי.

1 קצב הגידול השנתי של האוכלוסייה החרדית עומד על 4.5%, לעומת קצב הגידול השנתי שלה האוכלוסייה החילונית העומד על 2.2% בלבד.

חשוב לציין כי עד לפני שנים לא מעטות, כלל לא היה ברור מהי מידת העניין של נשים וגברים חרדים בלימודים אקדמיים, ומהם החסמים העיקריים שעמם מתמודדים צעירים אלו. מחקרים שונים הוכיחו כי ישנן קבוצות גדולות של חרדים המעוניינים להשתלב בלימודים גבוהים או מקצועיים, אך עומדים בפניהם חסמים וקשיים שונים ורבים (מלחי, כהן וקאופמן, 2008: כהן, 2005). בין החסמים שאותרו במחקר מ-2008 ניתן למנות פערי ידע משמעותיים, היעדר מידע איכותי על מסלולי הלימוד השונים והעדר תמיכה חברתית וכלכלית בבחירת מסלול כזה.

היחס החיובי ללימודים כלליים ולרכישת מקצוע מקבל אמנם מעין הסכמה חברתית בשנים האחרונות מצד מוקדי הסמכות בעולם החרדי, אולם הסכמה זו סמויה בעיקרה מעיניהם של מקבלי ההחלטות והציבור החילוני. זוהי הסכמה מסויגת הניתנת בדיעבד, לאחר קבלת ההחלטה להשתלב בלימודים גבוהים, ולרוב היא אינה מלאה ושלמה. יש להניח כי ההנהגה הרוחנית החרדית, המצויה כעת בטלטה עזה, עודנה חסרה את הנחישות והתעוזה הנדרשות לשם מתן לגיטימציה והכשר גלוי וברור לפניית גברים חרדים ללימודים מקצועיים או גבוהים לצורכי פרנסה, כחלק אינטגרלי ממסלול ההכשרה של גברים אלו. במרבית המקרים מדובר בהחלטות והסכמות פרטניות שמקבלים אברכים או בחורי ישיבות (רווקים) באשר לעתידם התורני או המקצועי. זמן קצר לאחר נישואיהם אברכים רבים נעשים מודעים לכך שאין באפשרותם להמשיך במסלול התורני לאורך זמן, בשל קשיי הפרנסה והיעדר משרות תורניות בתוך הקהילה החרדית. עובדה זו מביאה רבים לפנות למסלול האקדמי או המקצועי לצורך השתלבות בעבודה. אז הם נוכחים לדעת כי עומדים בפניהם מספר חסמים לא קטן. אלה מחייבים היערכות ייחודית למגזר זה.

חינוכן של נשים חרדיות שונה למדי מחינוכם של הגברים, זאת מאחר שלימודי חול אינם זרים להן. לימודים אלו מהווים חלק אינטגרלי של מסלול לימודי הנשים בחברה החרדית. לכן יכולותיהן של נשים אלו להשתלב במסגרות לימודים אקדמיות גבוהות יותר מאשר יכולותיהם של רוב הגברים החרדים. כמו-כן החברה החרדית מקיימת בשוליה, בישיבות תיכוניות חרדיות אחדות, שילוב של לימודי קודש ולימודי חול, ולישיבות אלו יש כיום מאות בוגרים. לימודים גבוהים מסוג זה ביחברת הלימודים (פרידמן, 1991) טרם הפכו לעניין שבשגרה, והם אינם נחשבים למסלולי לימודים נורמטיביים, בייחוד לא בקרב הגברים החרדים בשלב הלימודים בישיבה קטנה וגבוהה.

ערכי החינוך של הציבור החרדי מושתתים על כך שאין למעלה מלימוד תורה וקיום מצוות בצורה קפדנית. פרנסה ורכישת מקצוע, כולל לימודים גבוהים, נתפסים ככורח בל יגונה, ומיקומם הוא משני במדרג הערכים בעולם החרדי. אתוס זה השתרש באופן עמוק בעיקר בקרב בני הקהילות הליטאיות, המהוות את האליטה התרבותית-חברתית של כלל החברה החרדית. זו השפיעה רבות על הנחלת ערכים אלו גם בקרב הקהילות החסידיות והחברה החרדית-ספרדית. השקפת עולם זו משפיעה על כל מערך ההחלטות והבחירות של צעירים חרדים במסלולים האקדמיים והמקצועיים. עם זאת, נראה כי המפנה המתחולל בחברה החרדית ביחס ללימודים גבוהים, כמתואר אצל לופו (2004), מתחיל לצבור תאוצה בשנים האחרונות, והוא בא לידי

ביטוי הן במספר המוחלט של הבוחרים בלימודים אקדמיים ובהכשרות מקצועיות והן במגוון המקצועות ומוסדות הלימוד המותאמים לאוכלוסייה זו. מגמת השתלבותם של נשים וגברים מקהילות חרדיות שונות במסלולי לימוד אקדמיים מהווה את אחד האינדיקטורים החשובים לתמורות העמוקות המתרחשות בשני העשורים האחרונים בחברה החרדית, ובהן התפתחותם של משקי בית חרדים מודרניים. 'החרדים המודרניים' הם תופעה חדשה למדי שטרם זכתה לביטוי קהילתי או פוליטי מובחן, אך היא מאופיינת בכך שבמקביל לרכישת מקצוע אקדמי, פיתוח קריירה והקניית הרגלי צריכה וביטוי מערביים, משמרים אותם צעירים חרדים מאפיינים חרדיים 'קלאסיים' המסייעים לתת-קבוצה זו לשמור על זהותה החרדית ועל השתייכותה למחנה החרדי (זיכרון וכהנר, 2012).

על-פי נתוני המועצה להשכלה גבוהה, למדו בשנת הלימודים תשע"ג (2012-13) כ-7,255 סטודנטים חרדים (כ-42% מהם גברים) במגוון מוסדות, זאת לעומת כ-1,150 סטודנטים חרדים בלבד בשנת תשס"ב (2002-3).² המצדדים בתהליכי השילוב הנוכחיים של הציבור החרדי באקדמיה מוצאים סיבה לאופטימיות זוהירה באשר להשתלבות של אוכלוסייה זו במסגרות של לימודים גבוהים; להערכתם, ההשתלבות מעידה על שינוי מגמה משמעותי בקרב קהילות חרדיות שונות. לעומתם טוענים חוקרים וכלכלנים שונים שקצב ההשתלבות הנוכחי של החרדים במסגרות ללימודים גבוהים אינו מדביק את קצב הגידול הדמוגרפי של אוכלוסייה זו, וכי רוב הלומדים הם עדיין נשים חרדיות.³ זאת ועוד: חוקרים אלה טוענים כי קיימת בעיה מבנית בכך שמרבית הסטודנטים החרדים לומדים מספר מצומצם מאוד של מקצועות אקדמיים. מחקר של מנהל מחקר וכלכלה במשרד התמ"ת מלמד כי כ-70% מכלל הסטודנטים החרדים לומדים את אחד משלושת המקצועות הבאים: משפטים, מנהל עסקים, חינוך והוראה (מלחי, 2013). ובכל זאת, על-אף ההערכות הפסימיות, הנתונים מלמדים כי קצב הגידול במספר הלומדים החרדים באקדמיה הולך וגדל באופן לינארי, וכך גם מגוון תחומי הלימוד שלהם. מגמה זו מחזקת דווקא את העמדה האופטימית באשר לעתידם של החרדים באקדמיה ובמסגרות ללימודים גבוהים. אנו מעריכים כי מגמה זו תלך ותתחזק בשנים הקרובות.

לעת עתה חשוב לציין שעל אף הסיוע המסיבי והמגוון שקרנות שונות מעניקות לנשים ולגברים חרדים, עדיין נותרו פערי ידע ופערי עמדות לא מבוטלים בין התלמידים החרדים לתלמידים שאינם חרדים, אשר חלק מהחרדים (גברים בפרט) אינם מצליחים לגשר עליהם. פערים אלו קשורים, בין היתר, לשיטות הלימוד הנהוגות בישיבות התורניות. שיטות אלה מקדשות את הלימוד והפנול בחברותא, ובכך מעצבות ומגבשות את זהותן ואת חינוכו של הגבר החרדי. לימוד זה איננו עולה בקנה אחד עם השיטות הנהוגות במערכות הלימוד האקדמיות או

2 מתוך: דוח בנק ישראל, השכלה ותעסוקה במגזר החרדי (2011).

3 קצב הגידול של המגזר החרדי עומד כל 4.5% בשנה לעומת גידול של 1.6% בקרב האוכלוסייה היהודית החילונית-מסורתית (בן-משה, 2010).

המקצועיות, כיוון שאין בו דרישה לבחינות פורמליות ולהישגים קונקרטיים (חקק, 2004). כמו-כן אין ספק שהיעדרם של לימודי האנגלית במערכת החינוך החרדית, שאינם נלמדים לא בגילאי החינוך היסודי (תלמודי התורה) ולא בישיבות גבוהות, מהווה חסם משמעותי לגברים המבקשים ללמוד במסגרות אקדמיות שבהן ידיעת האנגלית היא כלי משמעותי בלמידה.

מנגד, שיטות הלמידה במגזר החרדי מקנות יתרונות לבחורי הישיבות ולגברים החרדים, המתמידים בלימודי הקודש, ואלה עשויים לסייע להם במהלך לימודיהם. תכונות כגון שקדנות, קפדנות, דחיית סיפוקים ויכולת התמדה הן מיומנויות 'רכות' שבעזרתן צולחים חלק מבחורי הישיבות את מסלול הלימודים האקדמי המפרך. ההתמסרות והאדיקות הדתית-פונדמנטליסטית שכרוכה בלימודי קודש אינטנסיביים מייצרות בקרב רבים מתלמידי הישיבות החרדים איכות של מסירות והקפדה על 'קוצו של יוד', המסייעות לחלקם בלימודים הגבוהים (שטדלר, 2001). עם זאת, אין בידינו די מחקרים אמפיריים וממצאים כמותיים שיאששו את אחת מהשערות המתוארות לעיל בדבר היתרון או החיסרון של לימוד תורני ממושך בהתמודדות עם עולם האקדמיה.

כך או כך, יש מערך נרחב של חסמים העומדים בדרכם של סטודנטים מהמגזר החרדי במסלול ההשתלבות המוצלחת בעולם התעסוקה הישראלי. חסמים אלו קשורים בעיקר בשיטת החינוך החרדית שלימודי חול נמצאים רק בשוליה (בעיקר בקרב הגברים החרדים) כמו גם בחסמים הקשורים במתן תמיכה ערכית ולגיטימציה חברתית ללימודים גבוהים ולהשתלבות בכלכלה הישראלית. לצד אלו, ישנם מאפיינים וכלים רבים העומדים לשירות הקהילה החרדית ואשר עשויים לעזור למעוניינים בכך ללמוד ולהשתלב בעולם התעסוקה. מאפיינים אלו קשורים בתרבות לימוד רצינית ומעמיקה, במוסר לימודים גבוה ובהשקעה אינטנסיביות של הלומדים בהשגת יעדים. חשוב לזכור כי האוכלוסייה החרדית היא ברובה משכילה מאוד (מבחינת מספר שנות לימוד ממוצע) ואוריינית, ועל כן אופי החסמים העומדים בפניה בהשתלבות במוסדות אקדמאים שונה משל אלו שמהן סובלות אוכלוסיות מוחלשות אחרות.⁴

חסמים עיקריים

חסמים וקשיים כלכליים

היות שהסיבה העיקרית ליציאה לעבודה היא המצוקה הכלכלית שבה נתון האברך (שהוא על-פי-רוב גם אב לילדים), במקרים רבים אין גם באפשרותו לממן את שכר הלימוד הנדרש עבור הלימודים המקצועיים. גם אם יימצא מי שיסייע לו במימון הלימודים עצמם, הוא יתקשה להתמיד בהם, בשל היותו מחוסר פרנסה בתקופה זו, שכן בתקופת הלימודים הוא מאבד גם את

4 ממוצע שנות לימוד של גבר חרדי עומד על 16.5 שנים בהשוואה ל-14 שנים בממוצע לגבר חילוני-מסורתי (עיבודים מיוחדים של מנהל מחקר וכלכלה לסקר חברתי של הלמ"ס, 2010).

מלגת המחיה המינימלית הניתנת לו ב'כוללי'. כך, באופן פרדוקסלי, הקושי הכלכלי הופך להיות מסיבה ליציאה לעבודה – לחסם המונע אותה. כיום יש קרנות וגופי סיוע רבים המאפשרים לנשים ובעיקר לגברים חרדים ליהנות ממלגה חלקית או מלאה לצורך לימודים גבוהים (ראו פירוט בהמשך). עם זאת ועל אף התמיכה הכלכלית הנרחבת שלה זוכים חלק נכבד מהסטודנטים החרדים, עדיין נותר החסם הכלכלי בעיה משמעותית מאוד לפונים ללימודים גבוהים. הסטודנטים החרדים הם מבוגרים לרוב מעמיתיהם החילונים, הם נשואים ובעלי משפחות בעת תקופת הלימודים, ועל כן הקושי הכלכלי מהווה לגביהם עדיין חסם משמעותי. למעלה מ-85% מהסטודנטים החרדים נשואים ולהם 3.5 ילדים בממוצע. כ-60% מהם מציינים כי הקושי הגדול ביותר שעמו הם מתמודדים במהלך לימודיהם הוא הקושי הכלכלי, זאת על אף העובדה שהם מקבלים סיוע כלכלי מקרנות שונות במהלך תקופת הלימודים.

חסמי ידע ומידע

כאמור, מערכת החינוך ומערכת החברות (סוציאליזציה) החרדית לנשים ולגברים חרדים בפרט אינן מכינות אותם ללימודים כלליים ומה גם ללימודים אקדמיים. עמידה בתנאי הסף שמציבים המוסדות האקדמיים היא כמעט משימה בלתי-אפשרית לרוב בוגרי הישיבות החרדיות, החסרים תעודת בגרות וידע בסיסי באנגלית, מתמטיקה ומקצועות כלליים נוספים. המכינות הקדם-אקדמיות המיועדות למגזר החרדי אינן מתאימות לדרישות כלל המוסדות האקדמיים בארץ אלא עונות לרוב על דרישות מוסד הלימודים שבו הן מתקיימות. יתר על כן, גם המכינות הקיימות מתקשות בהשלמת הידע הנדרש. אופי הלמידה האקדמי שונה מהותית מסגנון הלמידה התורני. גם המחויבות לכתובת עבודות ומבחנים בסגנון אקדמי זרה לצעירים החרדים ומקשה מאוד על השתלבותם והצלחתם של בוגרי ישיבות בעולם ההשכלה הגבוהה בישראל. קשיים אלו באים לידי ביטוי בעיקר במדעים המדויקים ובתחומי ההנדסה שבהם אחוזי הנשירה שלהם גבוהים מאוד. בנוסף לפערי הידע וחסמי הידע בין עולם הישיבות התורניות לבין העולם האקדמי, יש חוסר במידע אצל הסטודנטים החרדים בעת הפנייה למסלול האקדמי ובחירת תחום הלימוד. ישנו, עם זאת, שיפור-מה באיכות ערוצי המידע המיועדים לסטודנטים החרדים בעת בחירת המקצוע. ישנן כיום חוברות מידע איכותיות ביחס למסלולי לימודים ומוסדות לימוד שונים וכן מידע נוסף שקיים באינטרנט ובקרב מוסדות וקרנות תמיכה המספקות ייעוץ והכוונה בעת בחירת תחום הלימוד. בנוסף, בשנת 2009 הוקמה התאחדות הסטודנטים החרדים, וזו מסייעת ביעוץ, מידע והכוונה לאוכלוסייה זו. עם זאת, בשל מאפייני ההון החברתי (Social Capital) של מרבית הסטודנטים החרדים, 'הון' המאופיין ברשתות חברתיות סגורות ובאמון מועט בחברה הכללית, הם עדיין ניזונים במידה רבה ממידע בלתי-פורמלי ביחס להשלכות התעסוקתיות של בחירת מסלול הלימוד, ויש בכך כדי לפגוע בסיכויי השתלבותם בעתיד.

חסמים חברתיים-תרבותיים

על אף העובדה שמרבית הסטודנטים החרדים מצהירים כי זכו לתמיכה מצד בני-זוגם וחברי קהילתם בעת הפנייה ללימודים גבוהים, פערים חברתיים-תרבותיים שונים בין האוכלוסייה הכללית לקהילה החרדית מהווים חסמים משמעותיים בעת הפנייה ללימודים גבוהים ואקדמיים. הלימודים האקדמיים עדיין נתקלים בהתנגדות רבה בקרב הקהילה החרדית. לימודים אלה נתפסים כאיום על תפיסת העולם החרדית ועל אורחות חייה. הם קשורים למונח 'השכלה', שהוא סמל למודרניזציה ולחילון שגרמו לנטישת הדת ואורח החיים הדתי במאות האחרונות. הגישה המדעית המאפשרת לבחון את המציאות באופן אמפירי ומעניקה למחקר ולמדע משקל כה רב, עלולה להעמיד למבחן את התפיסות העומדות בבסיס השקפת העולם החרדית ולפגוע באורח-חיי האמוני והמעשי של הסטודנט. בקורסים אקדמיים שונים נלמדים לא אחת תכנים העומדים בסתירה מוחלטת לתפיסת העולם החרדית, תכנים שהאזנה להם וקריאתם אסורות על-פי ההלכה. התנגדות זו נוגעת אמנם פחות לתחומים היישומיים ככלכלה, מחשבים, מנהל-עסקים ומשפטים – תחומים שבהם השתלבו חרדים רבים – אך תמיד יש חשש מטשטוש הגבולות בין התחומים השונים.

בנוסף לחסמים הערכיים ובעיית תוכני הלימוד, ניתן לראות במסלול האקדמי איום ממשי על מעמדו של ה'תלמיד-חכם' בקהילה החרדית. ריבויים של בעלי תארים אקדמיים מתקדמים בקרב הקהילה החרדית עשוי להקנות להם מעמד חברתי גבוה בקרב הקהילה, והדבר עלול לעמוד בסתירה ליוקרה הבלעדית הניתנת כיום ל'תלמידי חכמים'.

חסמים בהיצע של מוסדות לימוד

בשל חסמים בהיצע מוסדות לימוד (בתחילת שנות ה-2000 היו רק שלושה מוסדות אקדמאים מותאמים לאורח חיים חרדי ובהם מספר קטן למדי של מסלולי לימוד), נוצרו בעשור הקודם מסגרות אקדמאיות ייעודיות עבור האוכלוסייה החרדית. אלה לא תמיד מקפידות על רמת לימוד ומחקר נאותים, והיצע מסלולי הלימוד בהן דל ומצומצם ביחס למוסדות אקדמאים מובילים. היצע מסלולי הלימוד במסגרות אלה תואם כביכול כמעט לגמרי את דרישות שוק העבודה, ועקב זאת קיים חשש רב להיצף של אקדמאים חרדים בשוק העבודה בתחומים רוויים כגון משפטים ומנהל עסקים. מצב זה עלול להוביל לכישלונות ותסכולים בקרב הבוגרים החרדים אשר השקיעו שנים רבות וכסף רב ברכישת תואר אקדמי – והנה אין הוא מבטיח את מקומם בשוק העבודה הכללי. אין זה כרגע המצב, אך אם ימשך התמהיל הנוכחי של תחומי הלימוד בקרב המגזר החרדי, יש סיכוי סביר שאכן אלו יהיו התוצאות.⁵

5 מחקרם של קאופמן ומרציאנו (2013) מלמד כי 88% מבוגרי לימודי משפטים ומנהל עסקים משתלבים בעבודה בתחומי לימודיהם, אך תהליך חיפוש העבודה בקרבם ארוך וקשה יותר מאשר בקרב עמיתיהם החילונים בוגרי אותו מוסד ותחום לימודים.

מסלולי לימוד קיימים

סקירת החסמים הקיימים לא תהיה שלמה ללא עריכת טיפולוגיה ראשונית של סוגי מוסדות הלימוד שבהם לומדים כיום סטודנטים חרדים. טיפולוגיה זו תסייע בידינו בהבנת מורכבות פריסתם של מסלולי הלימוד האקדמאים המיועדים כיום לציבור החרדי. מוסדות אלו מחולקים לכמה קטגוריות מרכזיות, על-פי מידת התאמתם למאפיינים ולצרכים של הצעירים החרדים כמו גם על פי החלוקה הארגונית שלהם. בשנת הלימודים תשע"ב היו קיימות ארבע פלטפורמות אקדמאיות שונות שבהן לומדים נשים וגברים חרדים (כהן ומלאך, 2011):

שלוחות חרדיות במכללות פרטיות – אלו הן מסגרות לימוד ייחודיות ומותאמות לציבור החרדי. הן פועלות במסגרת מכללות פרטיות המיועדות לציבור הכללי ולאוכלוסיות שונות ומעניקות תואר אקדמי עצמאי המוכר על-ידי המועצה להשכלה גבוהה (להלן המל"ג). שלוחות אלו פועלות במוסדות הבאים: מכון לנדר, המכללה האקדמית צפת, הקריה האקדמית אונו, מכללה אקדמית אשקלון ועוד. בסך הכול מעריכים שבמכללות אלו למדו בשנת 2011 כ-1,745 גברים חרדים וכ-1,040 נשים חרדיות. מכון לנדר והקריה אקדמית אונו אינם מתוקצבים על-ידי המועצה להשכלה גבוהה, ותחומי הלימוד בהם מתמקדים בלימודי משפטים ומנהל עסקים.

מוסדות עצמאים – אלו הם מוסדות אקדמאים עצמאיים הפועלים בתחום ההכשרה האקדמית שנים רבות, ועל כן מוכרים, מפוקחים ומתוקצבים על-ידי המל"ג. בין המוסדות העצמאים המותאמים לציבור החרדי ניתן לציין את בית הספר הגבוהה לטכנולוגיה (מכון לב – להלן בג"ט) והמכללה ירושלים בבית וגן. במוסדות אלו לומדים כ-1,580 נשים חרדיות וכ-340 גברים חרדים. הלימודים בבג"ט מתמקדים בתחומי ההנדסה ומדעי המחשב, מערכות מידע, בריאות, סיעוד ועוד. הלימודים במכללת בית וגן מיועדים בעיקר לנשים, והם בתחומי החינוך וההוראה, כולל חינוך מיוחד.

מכללות 'פלטפורמה' חרדיות – מכללות אלו מהוות למעשה אכסניה רשמית ומפוקחת למוסדות אקדמאים מוכרים וותיקים, ביניהם: אוניברסיטת בר-אילן, אוניברסיטת חיפה ועוד. בשנת 2002 התירה המל"ג לעסקני הציבור החרדי לפתוח שתי מסגרות ייחודיות אלו, מתוך הכרה בייחוד החברתי-תרבותי של צורכי הסטודנטים החרדים. מסגרות אלו הן המכללה החרדית בירושלים מיסודה של הגבי עדינה בר-שלום וכן המכללה החרדית בבני-ברק (מבח"ר). במוסדות אלו לומדים כ-1,300 גברים חרדים וכ-800 נשים חרדיות. תחומי הלימוד בשני מוסדות אלו מתמקדים בעיקר במדעי החברה, חינוך וייעוץ חינוכי, עבודה סוציאלית, מדעי המחשב ומנהל עסקים.

האוניברסיטה הפתוחה – הלימודים במסגרת זו הם, כידוע, בעיקרם לימודים עצמאיים במסגרת הפרוסה על-פני מספר קמפוסים בשלוחות השונות של האוניברסיטה הפתוחה. ראשי האוניברסיטה הפתוחה עושים מאמצים רבים לסייע לסטודנטים החרדים לצלוח את שלבי הלימודים הראשוניים. במסגרת זו לומדים כ-245 גברים חרדים וכ-75 נשים חרדיות.

מוסדות כלליים – ישנם עשרות בודדות של סטודנטים חרדים אשר בחרו ללמוד במסגרות אקדמאיות כלליות באוניברסיטאות ובמכללות שונות. קשה להעריך את מספרם המדויק, אך נראה כי מדובר בכ-75 נשים ועוד כ-150 גברים חרדים.

קרנות ותוכניות סיוע

קרן קמ"ח: קרן קמ"ח (קידום מקצועי חרדי) היא הגורם המשמעותי ביותר בסיוע כלכלי לחרדים המעוניינים ללמוד לימודים אקדמאים או מקצועיים. הקרן החלה את פעולתה בסוף שנת 2007 במטרה לאפשר לצעירים חרדים להיחלץ ממעגל העוני ולהשתלב במסלולים אקדמיים ומקצועיים שיובילו אותם למציאת פרנסה איכותית. עד כה סייעה הקרן ליותר מ-3,500 נשים וגברים חרדים במסלולי לימוד אלו באמצעות הכוונה מקצועית וסיוע כספי הניתן באמצעות מלגות ומענקים במהלך הלימודים.⁶

הוקמה של קרן קמ"ח בסוף שנת 2007 לא התרחשה בחלל ריק. הקמת הקרן הושפעה מהתמורות והשינויים המתחוללים כיום בחברה החרדית. יזמי ומייסדי הקרן, שפעולותיה הלכו והתרחבו בהיקפם ובאיכותם במהלך שנות קיומה, זיהו צורך ממשי ומידי של מאות רבות של צעירים חרדים שביקשו למצוא פרנסה איכותית על מנת להיחלץ ממעגל העוני על ידי השתלבות במסלולי לימוד אקדמאים ומקצועיים. כמו-כן הקרן זו תומכת בסטודנטים חרדים במסגרת תוכנית 'חרדים לעתידים' הממשלתית (ראו פירוט בהמשך).

עמותת ידידות טורונטו: עמותת ידידות טורונטו נתמכת על ידי קרן פרידברג המקיימת שורה של תוכניות להענקת מלגות שכר לימוד ומלגות קיום לאלה מקרב האוכלוסייה החרדית המבקשים ללמוד לקראת תארים אקדמיים במוסדות להשכלה גבוהה בישראל. פעילותה זו של עמותת טורונטו באה לענות על ההתעניינות הגוברת והולכת בשנים האחרונות בקרב האוכלוסייה החרדית בישראל בכניסה לשוק העבודה בתחומים שונים של הכלכלה הישראלית לשם הגברת אפשרויות הפרנסה. בשנת 2011 תמכה הקרן ב-515 תלמידים חרדים (גברים בלבד), בעיקר במקצועות מנהל עסקים, מדעים מדויקים והנדסה, מדעי המחשב ופסיכולוגיה.

תוכנית 'חרדים לעתידים': זוהי תוכנית ממשלתית המתבצעת בשיתוף ארגון הגיוינט-תבת (מיזם תנופה בתעסוקה). היא תומכת בגברים חרדים בלבד, הלומדים מגוון מקצועות. תוכנית זו הנה תולדה של מחקר מדיניות מקדים של מכון ירושלים לחקר ישראל אשר הצביע על עוצמת החסם הכלכלי בעת ההשתלבות בלימודים גבוהים. היא פועלת משנת 2009, והיקף התמיכות שלה מגיע לכ-28 מיליון ש"ח. עד כה למדו במסגרת זו כ-780 גברים חרדים מגילאי 23 ומעלה, במגוון תחומי לימוד. היא מספקת ייעוץ והכוונה תעסוקתיים במהלך ולאחר תום הלימודים.

6 על פעילותה של קרן ק.מ.ח ראו מחקר הערכה של מנהל מחקר וכלכלה במשרד התמ"ת (מלחי, 2013).

'עתידיים' – חלמי"ש: תוכנית 'עתידיים' – חלמי"ש מיועדת לגברים חרדים המעוניינים ללמוד הנדסה או מדעי המחשב בטכניון או במסגרת בג"ט בירושלים ('מכון לב'). זוהי תוכנית מוגבלת בהיקפה שמספר בוגריה עומד על כ-45, וכיום נתמכים על-ידה כ-260 תלמידים בתחומים שונים. במסלולי לימוד אלו פערי הידע של הגברים החרדים באים לידי ביטוי ביתר שאת מאשר במסלולים אחרים, ואחוזי הנשירה מהם גבוהים למדי.

מרבית התוכניות והקרנות מסייעות במתן מלגות וסבסוד שכר לימוד לתלמידים, ובחלק מן המקרים ניתנות גם מלגות דמי קיום, לרוב לגברים חרדים הלומדים במסגרת תוכנית 'חרדים לעתידים' במקצועות ההנדסה ומדעים מדויקים, שבהם ישנה העדפה ממשלתית לשילוב חרדים באקדמיה.

תרומת הלימודים האקדמאיים להשתלבות בעבודה

מחקרים שונים מלמדים כי על אף מנעד הקשיים והחסמים שתוארו במסמך זה, הלימודים האקדמיים במגזר החרדי מהווים קרש קפיצה מיטבי להשתלבות של בוגרי הלימודים בשוק העבודה הכללי. למרות הקשיים בעת תהליך חיפוש העבודה, קשיים אובייקטיביים וסובייקטיביים כאחד, שחווים הבוגרים האקדמאים, מרביתם משתלבים בסופו של דבר בשוק העבודה בתחומי לימודיהם.

רבים מהצעירים החרדים רוכשים כיום את השכלתם והכשרתם במוסדות הכשרה מקצועיים ואקדמיים המותאמים לאורח החיים החרדי. הכשרה זו, מטבע הדברים, אינה תורמת בהכרח להכנתו של הצעיר החרדי לסביבת עבודה 'מעורבת' שבה הוא עשוי להשתלב, בשל השוני החברתי-תרבותי הרב בין האוכלוסייה החרדית לשוק התעסוקה הכללי. במקביל נדרש המועסק החרדי להתאים את עצמו לסגנון העבודה המודרני בסביבה לא חרדית. עם זאת, הממצאים המחקריים (מלחי, 2010; קאופמן ומרציאנו, 2013) מלמדים כי שיעור הבוגרים החרדים המשתלבים במקומות עבודה נע בין 78 ל-90 אחוזים. למעלה ממחצית הנשים והגברים החרדים שרכשו תואר אקדמי עבדו במקומות עבודה לא-חרדיים (דהיינו, מקום עבודה שבו מרבית העובדים והמנהלים אינם חרדים), אך מרביתם דיווחו כי אורח חייהם החרדי לא נפגע מסביבת עבודה זו. עם זאת, תהליך חיפוש העבודה והסטיגמות החברתיות שבהן נתקלים הבוגרים האקדמאים לאחר לימודיהם נחווים לעתים קרובות כמתשיים ומתסכלים. לעתים אין הבוגרים מוצאים עבודה כשכירים ועל כן פונים לזמות עסקית ופותרים עסק עצמאי (תופעה הנפוצה בעיקר בקרב בוגרי משפטים). בקרב הבוגרים האקדמאים קיימת גם סגרגציה חברתית מסוימת הנובעת מפערים חברתיים ותרבותיים במקומות עבודה שנדרשו לערוך התאמות שונות עבור העובדים החרדים. כמו-כן שני המחקרים שהוזכרו לעיל מלמדים על פערי שכר משמעותיים בין אקדמאים חרדים לאקדמאים שאינם חרדים בעלי ותק תעסוקתי דומה וגיל דומה. כמחצית מהאקדמאים החרדים מדווחים כי חל שיפור מועט בלבד בשכרם לאחר הלימודים האקדמיים (כ-46% מהאקדמאים

החרדים עבדו טרם לימודיהם). המקור לפערי שכר אלו נובע הן מהיקפי משרה נמוכים באופן יחסי, בעיקר בקרב הנשים החרדיות, והן מסטיגמות של מעסיקים חילוניים ביחס ליכולותיהם וכישוריהם של האקדמאים החרדים, ואלה גוררות שכר הנמוך ב-35% משל עמיתיהם החילוניים. ישנן ודאי סיבות נוספות לפערי השכר, אך לא ניתן להרחיב בעניין זה כאן.

ממצאי הספרות המחקרית וההתרשמות מהלכי הרוח בקרב פעילים ואנשי ציבור חרדים מעידים כולם על תמורה משמעותית ביחסה של הקהילה החרדים ללימודים גבוהים ואקדמאים כנתיב איכותי להשתלבות במקומות עבודה מגוונים. הגידול במספר הסטודנטים החרדים והגיוון ההולך וגדל במוסדות ובמסלולי הלימוד, המותאמים למאפיינים ולצרכים של מרבית הצעירים החרדים, מאפשרים כיום השתלבות נוחה של נשים וגברים חרדים באקדמיה, באופן יחסי לעשור הקודם. עם זאת, ההתבדלות החברתית של האקדמאים החרדים במסגרות נפרדות וההתמקדות במספר תחומי לימוד מצומצם עלולים להקשות על הבוגרים העתידיים להשתלב בשוק העבודה הכללי ובחברה הישראלית. בשלב הלימודים הגבוהים רובם המכריע של הסטודנטים החרדים מבכר באופן ברור מסגרת לימוד התואמת את אורח-חייו הייחודי. אי לזאת, שלב ההשתלבות בעבודה עשוי להוות קושי שבו מתמודד הבוגר החרדי עם סביבת עבודה שאיננה תואמת את אורח חייו. על כן ייתכנו קשיים בהשתלבותם של סטודנטים חרדים במקצועות כגון משפטים ומנהל עסקים במקומות עבודה איכותיים. קושי זה נובע הן ממחסור בביקושים לעובדים בתחומי עיסוק רוויים אלו, תחומים מועדפים על חלק גדול מהצעירים החרדים. מנגד, קיימים עדיין קשיים מצד כוח-האדם החרדי אשר רכש השכלה אקדמית במכללות ובמכוני שאינם המוסדות האקדמאיים המובילים בישראל. החסרונות בפלטפורמות האקדמאיות הקיימות קשורים גם לעובדה שהן אינן נמצאות בקרבת מוסדות המחקר המובילים, ועל כן אינן מצליחות לעתים לשמור על רמה אקדמית נאותה. ב'פלטפורמות' אלה קיימת הפרדה בין האחריות והניהול האדמיניסטרטיווי, הנמצאים בידי מנהלי המכללות ומכוני ההכשרה האקדמאים, לבין האחריות האקדמית הנמצאת בידי האוניברסיטאות, הפרדה המשפיעה במידת מה על רמתן האקדמית.

המדיניות הנוכחית ופתרונות אפשריים לשילוב חרדים במסגרות אקדמאיות

בעיות מבניות אלו גלויות לקובעי המדיניות במל"ג ולפקידי משרד האוצר האמונים על מערכת זו. על כן ביקשו קברניטי המל"ג לגבש עקרונות פעולה שיאפשרו שמירה על ערכים ויסודות אקדמיים אוניוורסליים, לצד הכרה ברורה בצרכים ובמאפיינים הייחודיים לאוכלוסייה החרדית, שהיא אוכלוסייה הטרוגנית במיוחד. מדיניות המל"ג מכירה בצורך במסגרות לימוד נפרדות עבור נשים וגברים חרדים בשלבי הלימוד השונים, בייחוד בשלב המכינה הדרושה לצורך השלמת פערי ידע בקרב מרבית הגברים החרדים החסרים ידע ומיומנויות אקדמאיות בסיסיות. המסגרת הנפרדת נדרשת הן בשל התנגדותם של חלק מהסטודנטים החרדים ללימודים בכיתות מעורבות (תרתי משמע: מבחינה מגדרית ומבחינת השילוב בין חרדים לשאינם-חרדים) והן בשל הפער הגדול

ברמת הידע של מרבית הגברים החרדים מול עמיתיהם החילוניים. פערים אלה עלולים להוביל לנשירה מוקדמת של מרבית הלומדים עוד בשלבים המוקדמים של החוויה האקדמית. תפיסת העולם של המלייג מכירה גם בצורך של נשים חרדיות למסגרות לימוד נפרדות. צורך זה איננו נובע מפערי הידע שלהן (הקיימים בחלקם), אך במידה פחותה בהרבה מן הפערים אצל הגברים החרדים) אלא בעיקר בשל הקושי החברתי-תרבותי לשלבן במסגרות לימוד כלליות. בייחוד אמורים הדברים לגבי הרווקות אך גם לגבי נשים נשואות ואמהות לילדים הזקוקות למסגרת לימוד המתאימה למאפיינים והצרכים החברתיים שלהן. על כן, בשל הבנה זו לצרכים ולמאפיינים הייחודיים לאוכלוסייה החרדית ובשם עקרון שוויון ההזדמנויות, המלייג מעודדת כיום את פתיחתם של קמפוסים ומסגרות אקדמיות נפרדות עבור נשים וגברים חרדים (באמצעות מוסדות אקדמאים מובילים, בהם האוניברסיטה העברית, הטכניון, אוניברסיטת חיפה, אוניברסיטת בר-אילן ועוד). זאת לצד השבחה ושיפור אקדמי של הפלטפורמות האקדמיות הייחודיות הקיימות.

פתיחתם של קמפוסים או יחידות אקדמיות בקרבת מוסדות המחקר אמורה להתבצע על-פי הכללים הבאים, במטרה להגדיל את מספר הלומדים החרדים באקדמיה ולגוון את תחומי הלימוד שבהם הם ישתלבו:

- קרבה בין המרכז האקדמי החרדי למרכז האקדמי הראשי (רדיוס של 2-3 ק"מ בלבד)
 - אחריות אקדמית וניהולית של מוסד אקדמי אחד בלבד למסגרת חרדית נפרדת
 - הבטחת איכות הוראה במוסדות אקדמאים קיימים וחיזוק הקשר עם מוסד אקדמי מוביל
 - הגדלת מספר התלמידים החרדים ותמרוץ כלכלי למוסדות לצורך גיוון מסלולי הלימוד.
- מדיניות זו מבקשת לעודד שילוב של סטודנטים חרדים במקצועות ההנדסה, מדעים מדויקים, רפואה ועוד. מקצועות אלו נמצאים כיום בייצוג-חסר משמעותי בקרב אוכלוסיית האקדמאים החרדים. כמו-כן המלייג מבקשת להגיע ליעד של כ-23 אלף סטודנטים חרדים בשנה, כך ששיעור האקדמאים החרדים בישראל יעמוד על שיעורם היחסי של החרדים בכלל האוכלוסייה הישראלית (בין 9%-11%). חלק ממדיניות המלייג מבוסס על ההנחה שלצורך עמידה ביעדים אלו נדרש ליווי וחניכה של הסטודנטים החרדים במקצועות המדעים המדויקים ומקצועות ההנדסה. התמיכה הייחודית שתינתן לסטודנטים החרדים באקדמיה תכלול שיעורי עזר, רכישת מיומנויות למידה, ייעוץ חינוכי וליווי פדגוגי משלב המכינה.

כמו-כן נראה כי הנטייה להשתלבות בלימודים אקדמאים בקרב נשים וגברים חרדים רווחת יותר בקרב צעירים חרדים שהשתלבו זה מכבר בשוק העבודה. ההתנסות התעסוקתית מחזקת את הצורך ברכישת תואר אקדמי בקרב אוכלוסייה זו, על-מנת להגדיל את אופקה התעסוקתית. נראה אפוא שקל יותר יהיה לעודד השתלבותם של חרדים, שכבר נכנסו לשוק העבודה, במסגרות לימוד גבוהות. חשוב, על כן, לבחון אפשרויות להתאמת מסגרות ותוכניות לימוד גבוהות ואקדמיות עבור חרדים עובדים.

בנוסף לכך, ישנם עדיין פערי מידע עמוקים אצל האוכלוסייה החרדית ביחס לאפשרויות הלימוד הקיימות וביחס להשלכות התעסוקתיות בבחירות תחום ומסלול הלימוד. לפיכך יש לבחון אפשרות למעורבות ממשלתית מסודרת בהנגשת מידע מלא ושלם, אמין ועדכני שעשוי לסייע בקידום השתלבותם של צעירים חרדים בלימודים גבוהים. יש להניח כי איכות המידע על עולם האקדמיה בקרב הציבור החרדי איננה גבוהה. הרשתות החברתיות (Social Networks) וההון החברתי (Social Capital) של צעירים חרדים שונה בתכלית משל עמיתיהם החילוניים, ועל כן קשה להעריך באיזו מידה המידע, המופץ לאוכלוסיית היעד באמצעי התקשורת הנוכחיים, אכן תרם להשתלבותם המוצלחת בלימודים גבוהים המותאמים ליכולותיהם ולמאפייניהם. ראוי אפוא לתכנן ולפתח דפוסים נוספים יעילים ומתאמים יותר להעברה ולהנגשה של מידע רלוונטי לאוכלוסייה זו. ועוד: לאור הקשיים הכלכליים הרבים שעמם מתמודדים הסטודנטים החרדים, רצוי לבחון מודלים נוספים לסיוע כלכלי ולתמיכה בדמי קיום עבור חלק מהסטודנטים החרדים, בייחוד בתחומי לימוד תובעניים כגון מקצועות ההנדסה ומדעים מדויקים.

סיכום

החברה החרדית בישראל, על גווניה השונים, עוברת זה למעלה מעשור תמורות ושינויים עזים הבאים לידי ביטוי במגוון תחומים ומעגלי חיים. הכניסה לעולם האקדמיה היא חלק מתהליך ומתמשך של התרחבות מעגל מעמד הביניים החרדי המשתלב בעבודה, ובאופן מסויג גם בתרבות הפנאי והצריכה של כלל החברה הישראלית (קפלן ושלטר, 2012: כהנר וזיכרמן, 2012). עם זאת, נראה כי השתלבותם של צעירים חרדים באקדמיה איננה מעידה על שינויים ערכיים ואידאולוגיים באתוס החרדי בדבר חיוניותו ומרכזיותו של העולם התורני והלמדנות התורנית. למדנות זו היא עדיין יסוד מוסד בחברה החרדית לגווניה השונים, גם אם רבים מבניה אינם יכולים לממש אידאל זה.

הפער בין הגלימה לכיפה הולך אמנם ומצטמצם, אך התהליך עצמו חושף פערים וחסמים רבים הדורשים התייחסות ותקציבים ממשלתיים לסיוע ועזרה לאותם צעירים חרדים הרואים באפיק האקדמי נתיב יעיל לשוק העבודה. היחס ללימודים האקדמיים בחברה זו נותר ברובו אינסטרומנטלי למדי, גם אם יש בו גווניו של בחירה אישית ביחס לתחום הלימוד. רק בשוליה של חברה זו יש צמא לידע ולהשכלה כללית רחבה, המנוגדת לערכי היסוד והנורמות החברתיות של החינוך בקהילה החרדית. ימים יגידו אם אנו עומדים בפני מהפך ערכי ואידאולוגי בקרב בני מעמד הביניים החרדי הרוכש השכלה אקדמית, או שמדובר בשלב הכרחי בלבד של מעבר-מתוך-כורח אל שוק העבודה הכללי.